

Jan Ziółek

Zagadnienia militarne w dotychczasowej historiografii powstania listopadowego i postulaty badawcze

---

Rocznik Lubelski 18, 69-81

1975

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JAN ZIÓLEK

ZAGADNIENIA MILITARNE W DOTYCHCZASOWEJ HISTORIOGRAFII POWSTANIA LISTOPADOWEGO I POSTULATY BADAWCZE

Spór uczestników powstania listopadowego rozpoczęty tuż po jego klęsce o szanse wywalczenia niepodległości przejęli w latach późniejszych historycy i nie rozstrzygnięty trwa do dnia dzisiejszego. W zależności od tematyki i zainteresowań historyków w danym czasie brano na war-

¹ J. Dutkiewicz, *Austria wobec powstania listopadowego*, Kraków 1933; Tenże, *Francja a Polska w 1831 r.*, Łódź 1950; Tenże, *Charakterystyka dyplomacji powstania listopadowego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Seria I, 1963, z. 30; Tenże, *Anglia a sprawa polska w latach 1830—1831*, Łódź 1967; Sz. Askenazy, *Zabiegi dyplomatyczne polskie w 1830/31*, „Biblioteka Warszawska” 1902, t. 3 i 1903, t. 2; K. Krysińska, *Prusy a powstanie listopadowe*, „Przełom” 4 I 1931, nr 1; A. Wojtkowski, *Misja dyplomatyczna Edwarda Raczyńskiego w Berlinie w czasie powstania listopadowego*, „Kronika Miasta Poznania” R. 9:1931; Tenże, *Władze Prus Wschodnich i Zachodnich wobec powstania listopadowego*, „Strażnica Zachodnia” 1926, nr 1; H. Kocój, *Niemcy a powstanie listopadowe*, Warszawa 1970; W. Bortnowski, *W sprawie aktu detronizacji Romanowów ze stycznia 1831 r.*, „Przegląd Historyczny” 1959, nr 4; Tenże, *Walka o cele powstania listopadowego*, Łódź 1960; Tenże, *Udział „kaliszan” we władzach powstania listopadowego*, W: *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. 3. Poznań 1962; Tenże, *Ze studiów nad dyktaturą Chłopickiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”. Nauki Humanistyczno-Społeczne 1958, z. 8; Tenże, *Opozycja przeciwko Skrzyneckiemu*, Łódź 1948; J. Dutkiewicz, *Ewolucja lewicy w powstaniu listopadowym*, „Z epoki Mickiewicza” — zeszyt specjalny „Przeglądu Historycznego” 1956; Tenże, *Z badań nad terminologią publicystyki powstania listopadowego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Seria I, 1959, z. 9; Tenże, *Wewnętrzne dzieje powstania listopadowego (na prawach rękopisu)*, Warszawa 1955; Tenże, *Zagadnienia terminologiczne lewicy powstania listopadowego*, W: *Pamiętniki VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, Warszawa 1958; J. Dutkiewicz, W. Zajewski, *O niektórych aspektach postępowego nurtu ideologicznego w powstaniu listopadowym*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1957, t. 9, z. 1; W. Rostocki, *Władza wodzów naczelnych w powstaniu listopadowym*, Wrocław 1955; Tenże, *Elementy postępowe w ideologii politycznej i w ustroju powstania listopadowego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1955, t. 7, z. 2; Tenże, *Jeszcze w sprawie „Elementów postępowych ideologii politycznej i w ustroju powstania listopadowego”*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1957, t. 9, z. 1; Tenże, *Postawa polityczna komisarzy obwodowych w 1830—1831 r.*, W: *Społeczeństwo Królestwa Polskiego*, t. 3, Warszawa 1968; W. Zajewski, *Zabiegi „Nowej Polski” o detronizację Romanowów w styczniu 1831*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, Nauki Humanistyczno-Społeczne. Seria I, 1958, z. 8; Tenże, *Ideologia i rola polityczna „Nowej Polski” w powstaniu listopadowym*, „Przegląd Historyczny” 1958, nr 4; Tenże, *Sprawa reformy rządu w czerwcu 1831 r.*, „Przegląd Historyczny” 1960, nr 4; Tenże, *Wolność druku w okresie władzy „Rządu Narodowego” w 1831 r.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1961, t. 13, z. 2; Tenże, *Zagadnienia „tajemnicy wojskowej” oraz stosunek wodzów*

sztat dyplomację i sprawy wewnętrzne¹, kwestię chłopską², interesowano się Warszawą w latach 1830/31³, a ostatnio przedmiotem badań stała się prowincja⁴.

Stosunkowo dużo uwagi poświęcano zagadnieniom militarnym. Już latem 1831 r., kiedy na ziemiach polskich trwały jeszcze działania wojenne, R. O. Spazier wydał opis kampanii wiosennej. Część druga tego dzieła, obejmująca wydarzenia po bitwie pod Ostrołęką oraz opis całego powstania, ukazała się w roku 1832 w Altenburgu⁵. Praca Spazier, pisana z wyraźną sympatią dla walczącego narodu, poświęcona jest głównie przebiegowi działań militarnych, chociaż dotyka również spraw politycznych, dyplomacji, działalności rządu, sejmu, dyktatora i wodzów. Spazier, pisząc historię powstania listopadowego, oparł się głównie na ustnych relacjach przybyszów z Polski, nie zawsze będących świadkami wydarzeń, jak również na tendencyjnej prasie niemieckiej. Toteż wkrótce po jej wydrukowaniu ukazało się wiele krytycznych uwag i sprostowań na łamach czasopism emigracyjnych⁶, które wykorzystał Spazier w drugim wydaniu (Stuttgart 1834). Także inni niemieccy historycy piszący

naczelných do prasy w czasie powstania listopadowego 1830—1831, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1961, t. 7, cz. 1; Tenże, *Działalność polityczna Jana Krukowieckiego w końcowej fazie powstania listopadowego (17 sierpnia—8 września 1831)*, „Kwartalnik Historyczny” 1962, nr 3; Tenże, *Uwagi nad programem ideologicznym lewicy powstańczej 1830—1831*, „Gdańskie Zeszyty Naukowe” R. 8:1965, z. 5 (Historia); Tenże, *W sprawie wodzów naczelných w powstaniu listopadowym*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1958, t. 17, z. 1.

² H. Grynwaser, *Kwestia agrarna i ruch włościan w Królestwie Polskim*. Warszawa 1935; M. Meloch, *Sprawa włościańska w powstaniu listopadowym*. Warszawa 1953; R. Rybarski, *Sprawa włościańska na sejmie 1831*, Kraków 1910; Z. Mańkowski, *Rola mas plebejskich w powstaniu listopadowym*, „Annales Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej” vol. 7, sectio F, 1956.

³ T. Lepkowski, *Warszawa w powstaniu listopadowym*, Warszawa 1967; Tenże, *Robotnicy i plebs Warszawy w powstaniu listopadowym*, „Kwartalnik Historyczny” R. 60:1953; Tenże, *Tłum w powstaniu listopadowym*, „Kwartalnik Historyczny” R. 68:1961; A. Moraczewski, *Samorząd Warszawy w dobie powstania listopadowego*, Warszawa 1934; E. Oppman, *Warszawa w przededniu wybuchu powstania listopadowego*, W: *Studia z dziejów Warszawy*, Warszawa 1937; Z. Mańkowski, *Położenie ekonomiczne mas plebejskich Warszawy w przededniu i w czasie powstania listopadowego 1830/31*, „Z epoki Mickiewicza” — zeszyt specjalny „Przeglądu Historycznego” 1956; M. Meloch, *Warszawa w pierwszych dniach powstania listopadowego*, W: *Studia z dziejów Warszawy*, Warszawa 1937.

⁴ Historiografia tego zagadnienia jest przedmiotem artykułu Jana Skarbka.

⁵ R. O. Spazier, *Geschichte des polnischen Volkes und seines Feldzuges im Jahre 1831 nach öffentlichen und Privatmitteilungen*, Ansbach 1831; Tenże, *Über die letzten Ereignisse in Polen besonders seit der Schlacht von Ostrolenka in einem Sendschreiben an Herrn Professo Krug* oraz *Geschichte des Aufstandes des polnischen Volkes in den Jahren 1830—31, nach authentischen Dokumenten, Reichstagen, Memoiren, Fragebüchern, schriftlichen und mündlichen Mitteilungen der verzüglichsten Teilnehmer*, Altenburg 1832.

⁶ A. Łaski, *Uwagi nad początkiem rewolucji polskiej, z powodu pierwszych rozdziałów nowego dzieła Doktora Spazier, „Pamiętnik Emigracji” 1832, cz. 1, nr 5, Bolesław W., s. 10—12; T. Krępowiecki, List do wydawcy, tamże nr 7, Kazimierz I, s. 5; M. Mielżyński, Bemerkungen zu den Werken des Herrn Dr O. Spazier, Dembiński's Feldzug nach in Litauen und Geschichte des Aufstandes des polnischen Volkes in den Jahren 1830—31. Aus dem polnischen übersetzt von A. Z. Strassburg 1833, wyd. 2, Strassburg 1837; J. Lelewel, *Entrevue diplomatique à Wierzbna colonie roisine de Varsovie. Document historique écrit et communiqué à notre recueil, „Scènes polit. de la Révol. pol.” 1832, z. 4/6.**

o powstaniu podali wiele szczegółów dotyczących przebiegu kampanii. Do nich należą: E. Burkhardt, A. Hundt, K. Neufeld i T. H. Ungewitter⁷.

Pierwsze publikacje Polaków o powstaniu to przede wszystkim prace: M. Podczaszynskiego, J. Horodyńskiego i R. Sołtyka⁸. Poruszają one problematykę militarną, lecz mają charakter osobistych wspomnień, a nie opracowań. Zapowiedzią krytycznego przedstawienia wydarzeń roku 1831 jest dzieło M. Mochneckiego. W swoim wspaniałym wykładzie, niestety, doprowadzonym tylko do upadku drugiej dyktatury, dał opis samej wojny, sił rosyjskich i polskich przed 29 listopada 1830 r. Jego kontynuator, L. Mierosławski, podejmując dzieło, przedstawił rozbiór krytyczny całej kampanii⁹. Jednak styl Mierosławskiego daleko odbiega od wytworności i precyzji, z jaką wypowiadał się jego poprzednik. Wyrażone przez Mierosławskiego sądy o przebiegu wojny mają charakter teoretycznych rozważań nad teorią strategii, a nie wykładu działań operacyjnych. Zaletą pracy jest gruntowna analiza warunków topograficznych kraju. Pominięte zostały całkowicie działania na drugorzędnych frontach wojny oraz rezerwy. Mierosławski nie dysponował materiałami archiwalnymi sztabów dowodzenia, a swoje wywody oparł głównie na relacjach uczestników powstania, stąd jego *Rozbiór krytyczny* podlega ciągłej weryfikacji.

Przed Mierosławskim przebieg działań wojennych 1830/31 wyłożyli dość zwięźle mjr M. Brzozowski w pracy *La guerre de Pologne* (Leipzig 1833) i S. Gnorowski w książce wydanej w języku angielskim *Insurrection of Poland* (London 1839). Ostatni poświęcił trochę uwagi działalności dyplomatycznej rządu powstańczego.

W łonie samej emigracji polemiki i wypowiedzi wojskowych na tematy szczegółowe dały szereg rozpraw. W 1844 r. W. Zwierkowski zebrał i wydał niektóre opisy dotyczące ruchu i działania 2 korpusu. Między innymi znalazł się tam opis walk w okresie od 1 sierpnia do 10 września 1831 r. sporządzony przez ówczesnego naczelnego wodza, K. Małachowskiego. Małachowski, będąc jeszcze w Elblągu, w 1832 r. pisał o 2 korpusie gen. Ramorino, natomiast kilka lat później na łamach „Dziennika Narodowego” zabrał również głos W. Horajn¹⁰. Także i inni wyżsi oficerowie opisali

⁷ D. Ed. Burkhardt, *Geschichte der polnischen Revolution v. Jahre 1830*, W: *Taschenbibliothek aller Revolutionen*, t. 2—3, Leipzig 1832; A. Hundt, *Polen und seine Revolutionen*, t. 1—2, Stuttgart 1831; K. Neufeld, *Polens Revolution und Kampf im Jahre 1831*, Frankfurt 1832; T. H. Ungewitter, *Polens letzte Austragungen für Nationalität und europäische Freiheit oder zusammenhängende Darstellung des polnischen Heldenkampfes seit dem 29 November 1830 bis zur Wiedereinnahme von Warschau durch die Russen am 7 September 1831, und der ihr gefolgen Auflösung der polnischen Armee*, Ilmenau 1831.

⁸ Artykuł M. Podczaszynskiego, w „Revue des Deux Mondes” z sierpnia 1831; J. Horodyński, *History of Late Polish Revolution*, Boston 1832; R. Sołtyk, *La Pologne, précis historique*, Paris 1833.

⁹ M. Mochnecki, *Powstanie narodu polskiego*, t. 1—2, Paryż 1834 (i trzy wydania późniejsze); L. Mierosławski, *Powstanie narodu polskiego w roku 1830—1831. Od epoki, na której opowiadanie swoje zakończył Maurycy Mochnecki. Z mapą teatru wojny i czterema kartami topograficznymi*, t. 1—7, Paryż 1845—1876, t. 8, Poznań 1887; Tenże, *Rozbiór krytyczny kampanii 1831 r. Kurs sztuki wojennej*, Paryż 1845.

¹⁰ K. Małachowski, *Kilka słów o rozkazach wydanych korpusowi gen. Ramorino przez naczelnego wodza wojsk polskich po ustąpieniu tychże z Warszawy jako materiał do historii kampanii 1831 (po polsku i po francusku)*, Elbląg 1832; W. Horajn, *Kilka słów o działaniach korpusu 2-go armii polskiej na prawym*

bitwy przez nich stoczone lub jednostki, którymi dowodzili: W. Chrzanowski dał opis bitwy grochowskiej, a kpt. Nieszokoc zrelacjonował udział w niej artylerii¹¹, S. Różycki opisał korpus, którym dowodził¹², natomiast brat jego, Karol, zabrał głos w sprawie wyprawy gen. Dwernickiego na Ruś¹³. T. Switkowski na podstawie relacji generałów Kamińskiego i Sołtyka dał opis obrony Woli w dn. 6 września 1831 r.¹⁴ Prace te mają dziś charakter źródłowy.

Napisano w tym czasie wiele pamiętników, których część została wydrukowana od razu, inne później, a wiele z nich pozostaje w rękopisach do dnia dzisiejszego (przechowywane są głównie w Bibliotece Polskiej w Paryżu). Ciekawsze informacje do zagadnień militarnych przekazują nam pamiętniki wojskowych. Najwcześniej ukazały się drukiem wspomnienia K. Różyckiego, dowódcy pułku jazdy wołyńskiej, pamiętniki gen. Dwernickiego, gen. H. Dembińskiego, gen. I. Kruszewskiego, płk. F. S. Gawrońskiego i płk. J. Gajewskiego. Dalej mamy pamiętniki generałów: K. Kołaczkowskiego, D. Chłapowskiego, K. Kaczkowskiego — naczelnego lekarza, W. Chrzanowskiego — znany jest w całości w wersji francuskiej, i I. Prądzyńskiego. Wartość pamiętników Prądzyńskiego ocenił niedawno w obszernej rozprawie Cz. Bloch¹⁵. K. Forster wydał także papiery gen. J. Krukowieckiego. Spośród pamiętników oficerów niższych najbardziej są znane J. Patelskiego, L. Nabelaka, F. Breńskiego i kpt. artylerii S. Jabłonowskiego, a ostatnio ujrzały światło dzienne pamiętniki kpt. L. Drewnickiego¹⁶ (autor jest pochodzenia chłopskiego). Pamiętników tych napisano znacznie więcej, przytoczono tu najważniejsze, natomiast zainteresowanych odsyła się do bibliografii pamiętników E. Maliszewskiego i bibliografii historii S. Płoskiego¹⁷.

W opracowaniach całosciowych powstania dużo miejsca zajmują sprawy wojskowe i opisy działań. Do takich należy dzieło S. Barzykowskiego opublikowane dość późno, chociaż powstało na emigracji, oraz praca W. Zwierkowskiego *Rys powstania, walki i działań Polaków 1830—1831*¹⁸. Zwierkowski zgromadził i krytycznie wykorzystał dużo materiału, szczególnie relacji wyższych oficerów. Jest on przeciwieństwem Barzykowskiego, którego dzieło jest apoteozą polityki Czartoryskiego. Zwierkowski,

brzegu Wisły pomiędzy 22 sierpnia a 17 września 1831 roku, „Dziennik Narodowy” 1848, nr 352/53—355, odb. Poznań 1849.

¹¹ W. Chrzanowski, *Opis bitwy grochowskiej*, „Biblioteka Warszawska” 1909, t. 3; *Nieznane relacje kpt. Nieszokocia o udziale artylerii w bitwie grochowskiej w roku 1831*, wyd. L. Gócel, Warszawa 1938.

¹² S. Różycki, *Zdanie sprawy narodowi z czynności w r. 1831*, Bourges 1832.

¹³ Odpowiedź na rozbiór siedmiu artykułów „Pamiętnika Emigracji”, ogłoszona przez K. Różyckiego, *Uwagi nad wyprawą J. Dwernickiego na Ruś*, Paryż 1835; Tenże, *Uwagi nad wyprawą gen. Dwernickiego na Ruś*, Bruksela 1837.

¹⁴ T. Switkowski, *O wzięciu Woli dnia 6 września 1831 r. sporządzone z opisów gen. Kamińskiego i Sołtyka*, Paryż 1833.

¹⁵ Cz. Bloch, *Ignacy Prądzyński jako historyk powstania listopadowego*, cz. 1, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1969, t. 15, cz. 2 i 1970, t. 16, cz. 1.

¹⁶ L. Drewnicki, *Za moich czasów*, wyd. J. Dutkiewicz, Warszawa 1971.

¹⁷ Dane bibliograficzne do przytoczonych pamiętników patrz: S. Płoski, *Bibliografia historii Polski XIX w.*, t. 1, Wrocław 1958; E. Maliszewski, *Bibliografia pamiętników polskich i Polski dotyczących*, Warszawa 1928.

¹⁸ S. Barzykowski, *Historia powstania listopadowego*. Do druku przygotował A[dam] R[zęzewski], t. 1—5, Poznań 1883—1884; W. Zwierkowski, *Rys powstania, walki i działań Polaków 1830—1831. Skreślony w dziesięć lat po wypadkach na tulactwie we Francji*, wyd. W. Lewandowski, Warszawa 1973.

związany z lewicą powstańczą, inaczej patrzył na wydarzenia niż Barzykowski należący do obozu arystokratyczno-konserwatywnego. Mamy także próbki opracowań napisane przez uczestników a dotyczące mniejszych terenów operacyjnych lub jednostek taktycznych. Do takich należy zaliczyć pracę I. Wielogłowskiego *Krótki rys wypadków litewskich w roku 1831* (Paryż 1862), J. Reitzenheima *Udział piątego pułku ulanów wojska polskiego podczas kampanii 1831* (Lwów 1878) i A. Kociątkiewicza *Historia 3 pułku piechoty liniowej* (Lwów 1879). Autorzy tych prac uczestniczyli w opisywanych wydarzeniach, stąd w ich relacjach dużo subiektywizmu i osobistych wrażeń; stanowią dziś uzupełnienie innych źródeł.

Z monografii powstałych w latach 30-tych i 40-tych zeszłego stulecia, poświęconych w całości kampanii wojennej 1830/31 r., należy wymienić prace dwóch historyków niemieckich: F. Smitta i W. Willisena¹⁹. Smitt dał dużo informacji do działań wojsk rosyjskich i ich planów operacyjnych. Korzystał on z archiwów sztabów rosyjskich i pamiętników generałów rosyjskich, które przygotowywał w tym czasie do druku. O rok później ukazała się rozprawa Willisena, któremu imponował rozmach kampanii wiosennej i śmiałość planów strategicznych Prądzyńskiego. Wyrzążał przekonanie, że przewaga liczebna armii rosyjskiej nie przesądzała o zwycięstwie, wysoko cenił męstwo żołnierza polskiego.

W literaturze rosyjskiej ukazała się w tym czasie praca gen. Okuniewa²⁰. Pokazał on bardzo szczegółowo marsz Paskiewicza ku Wiśle i przeprawę do woj. mazowieckiego. Cała ta książka, pisana tendencyjnie, poświęcona jest omówieniu strategicznych posunięć wodza rosyjskiego.

W 50 rocznicę wybuchu powstania została wydana księga pamiątkowa z przedmową S. Tarnowskiego, zawierająca *Spis imienny dowódców i sztaboficerów tudzież oficerów i żołnierzy armii polskiej w tymże roku (1831) krzyżem wojskowym Virtuti Militari ozdobionych* (Lwów 1881). W części pierwszej wydawcy tego dzieła podali opisy naczelnych wodzów, generalicji i korpusów oficerskich, nie zawsze pełne, wszystkich jednostek polskich, popełniając wiele nieścisłości. Nie uwzględniono częstych zmian, awansów i przesunięć na inne stanowiska.

W okresie późniejszym zainteresowanie powstaniem listopadowym było wyraźnie wypierane przez problematykę powstania styczniowego, szczególnie w zakresie zagadnień militarnych. Na początku XX w. zajmowano się głównie wydawaniem pamiętników i diariusza sejmowego²¹. Ukazały się w tym czasie pierwsze opracowania syntetyczne: A. Skałkowskiego²², a później M. Sokolnickiego²³. Ostatni książki swej nie skończył, od bitwy pod Ostrołęką przetłumaczył wykład Willisena. Schyłek XIX w. przysporzył naszej literaturze dość słabą pracę E. Calliera²⁴; jest to wykaz bitew

¹⁹ F. Smitt, *Geschichte des polnischen Aufstandes und Krieges in den Jahren 1830 und 1831*, t. 1—3, Berlin 1839—1848, tłum. ros. Petersburg 1863; W. Willisen, *Theorie des grossen Krieges angewendet auf den russisch-polnischen Feldzug*, Berlin 1840.

²⁰ N. Okuniew, *Histoire militaire de la seconde époque de la campagne*. Petersburg 1834.

²¹ *Diariusz sejmu z r. 1830—1831*, wyd. M. Rostworowski, t. 1—6, Kraków 1907—1912.

²² A. Skałkowski, *Powstanie listopadowe*, Wiedeń 1908.

²³ M. Sokolnicki, *Wojna polsko-rosyjska w roku 1831*, Poznań 1919.

²⁴ E. Callier, *Bitwy i potyczki stoczone przez wojsko polskie w roku 1831*, Poznań 1887.

i potyczek stoczonych przez wojsko polskie w 1831 r. Zachowując chronologię wydarzeń, autor dał krótkie ich opisy, nie zawsze dokładne. Spośród prac pisanych przez historyków zagranicznych na pierwsze miejsce wysuwa się duża rozprawa gen. A. Puzyrewskiego²⁵, w całości poświęcona działaniom wojennym. Puzyrewski w opisach operacji wojennych zachował dużo obiektywizmu, starał się nie tuszować błędów popełnianych przez walczące strony, przede wszystkim rosyjską. Pisze on w tonie spokojnej relacji, nie wdaje się w rozważania teoretyczne i oceny. Książka Puzyrewskiego została wyposażona w szkice i plany bitew, co podnosi jej wartość. Błędem, jaki popełnił autor, jest bezkrytycyzm wobec oficjalnych raportów, które przyjmował za stan faktyczny. W sumie praca budzi znacznie większe zaufanie niż rozprawa F. Smitta. Podobnie obiektywnie starał się przedstawić całość kampanii 1831 r. austriacki sztabsoficier H. Kunz w pracy *Der polnisch-russische Krieg* (Berlin 1890), czego nie można powiedzieć o pracy A. Szczerbatowa poświęconej Paskiewiczowi²⁶. Tak Puzyrewskiemu, jak Kunzowi możemy dziś postawić jeden zarzut — słabą znajomość polskich akt sztabowych. Uzupełnienia tego będzie się starał dokonać w swoim wykładzie *Wojny polsko-rosyjskiej* W. Tokarz²⁷. Szkoda, że praca ta, będąca wykładem uniwersyteckim autora, nie została wyposażona w aparat naukowy. Mimo to jest ona do dziś jedyną pełną, krytyczną syntezą przebiegu działań wojennych w czasie powstania listopadowego, lecz nie ostatnią. Sam Tokarz, jak pisze Dutkiewicz²⁸, nie uważał swej książki za ostateczne słowo nauki w tym zakresie, przeciwnie — zachęcał swoich uczniów do dalszych szczegółowych badań.

W okresie międzywojennym zainteresowania historyków powstaniem listopadowym wzrastają. Wiąże się to częściowo z setną rocznicą jego wybuchu, jak również z poparciem kół rządowych i wojskowych dla badań nad orężem polskim celem stworzenia tradycji dla nowo powstałej armii. Rocznicy wybuchu powstania poświęcono w Warszawie V Powszechny Zjazd Historyków Polskich. Nie było na nim jednak referatu podsumowującego dorobek naukowy w zakresie dziejów powstania. Referat programowy prof. Dembińskiego, oparty na wycinkowych badaniach papierów dyplomatycznych w Londynie, był zbyt szczegółowy, by można go uważać za podsumowujący. Właściwym uczczeniem rocznicy była wspomniana już praca W. Tokarza, pierwszy tom *Źródeł do dziejów wojny polsko-rosyjskiej* B. Pawłowskiego²⁹ oraz unikalny i jedyny w swoim rodzaju *Przewodnik po polach bitew* przygotowany i wydany bardzo starannie przez A. Englerta, J. Kozolubskiego i S. Płoskiego (Warszawa 1931). Wydawnictwo źródeł Pawłowskiego zostało oparte na różnych zbiorach publicznych i prywatnych, co stwarzało dla badaczy nowe możliwości tematyczne. Pawłowski nie dotarł jednak do wszystkich najważ-

²⁵ A. Puzyrewski, *Polskorusskaja wojna*, Petersburg 1886, tłum. polskie Warszawa 1899.

²⁶ A. Szczerbatow, *Kampania polska księcia Paskiewicza w 1831*, Warszawa 1899.

²⁷ W. Tokarz, *Wojna polsko-rosyjska 1830—1831*, Warszawa 1930.

²⁸ J. Dutkiewicz, *Historiografia powstania listopadowego*, W: *Wiek XIX. Prace ofiarowane Stefanowi Kieniewiczowi w 60 rocznicę urodzin*, Warszawa 1967, s. 217.

²⁹ *Źródła do dziejów wojny polsko-rosyjskiej 1830—1831 r.*, wyd. B. Pawłowski, t. 1—4, Warszawa 1931—1935.

niejszych dokumentów. Sam to we wstępie podkreśla, że przy dokonywaniu wyboru źródeł odczuwał luki w materiale, które próbował zapełniać dokumentami drugorzędnymi. Przede wszystkim nie dotarł on do papierów po gen. S. Klickim, dowódcy wszystkich sił rezerwowych, które do II wojny znajdowały się w prywatnych zbiorach Tarczyńskich w Łowiczu.

W okresie rocznicowym zainteresowania historyków koncentrują się przede wszystkim na problematyce wojskowej powstania. Powstaje cały szereg rozpraw odnoszących się do różnych bitew stoczonych przez stronę polską. Tokarz oprócz *Wojny...* napisał monografię bitwy ostrołęckiej i wyprawy łysobyckiej³⁰. O bitwie pod Ostrołęką pisał ponadto K. Turno w „Przeglądzie Współczesnym”³¹ — jest to jednak tylko popularny szkic, nie wnoszący niczego nowego do dotychczasowej wiedzy o tej bitwie. Całość operacji między Narwią a dolną Wisłą oraz przejście armii Paszkiewicza na lewobrzeże pod Osiekiem przedstawił J. Freilich w obszernym artykule ogłoszonym w „Kwartalniku Historycznym” (1929, t. 43). Uczeń Tokarza, kpt. J. Kozolubski, opracował działania dywizji ułanów w pierwszych miesiącach kampanii³². Natomiast w referacie wygłoszonym na V Powszechnym Zjeździe Historyków omówił strategię polską pierwszego okresu wojny³³. Kozolubski, obok J. Jędrzejewicza i B. Gembarzewskiego³⁴, interesował się mundurologią powstania.

W okresie międzywojennym monografie bitew napisali: J. Albrecht — *Bitwa pod Stoczkiem*, Z. Jarski — *Iganie*, i S. Przewalski — *Boremelskie boje*³⁵. Przewalski do dziś zajmuje się zagadnieniami militarnymi powstania, jego prace o bitwie pod Białolęką i Grochowem w dużym stopniu uzupełniają wykład Tokarza³⁶. Trzeba tu także wspomnieć o artykułach opublikowanych niedawno: W. Bortnowskiego na temat działań 2 korpusu we wrześniu 1831 r., J. Wajsza o jednostce T. Łubińskiego w czasie wyprawy na gwardię oraz M. Kowalskiego i K. Zielińskiego o bitwie pod

³⁰ W. Tokarz, *Bitwa pod Ostrołęką*, Poznań 1922; Tenże, *Rozprawy i szkice*, t. 2, Warszawa 1959; Tenże, *Wyprawa łysobycka*, „Przegląd Współczesny” 1923.

³¹ K. Turno, *Bitwa pod Ostrołęką*, „Przegląd Współczesny” 1930, t. 34.

³² J. Kozolubski, *Dywizja ułanów w osłonie*, Warszawa 1927; Tenże, *Piechota w obronie Warszawy 1831*, „Przegląd Piechoty” 1932, z. 1—2, odb. Warszawa 1932.

³³ Tenże, *Strategia polska pierwszego okresu wojny 1831*, W: *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Warszawie*, cz. 1 referaty, Lwów 1930.

³⁴ Tenże, *Notatki o mundurach*, „Broń i Barwa” R. 5:1938, nr 3/4; J. Jędrzejewicz, *Notatki o mundurach 1815—1830*, tamże R. 4:1938, nr 6; Tenże, *Mало znane mundury z lat 1815—1831*, tamże R. 1:1934, nr 7; B. Gembarzewski, *Uwagi o ubiorze wojskowym i ogólnej charakterystyce zewnętrznej żołnierza*, tamże R. 2:1935, nr 4.

³⁵ J. Albrecht, *Bitwa pod Stoczkiem*, „Bellona” R. 4:1921; Z. Jarski, *Iganie ze szkicami sytuacyjnymi i podobiznami dowódców*, Poznań 1926; S. Przewalski, *Boremelskie boje (sforsowanie Styru 15—20 kwietnia 1831)*, „Rocznik Wołyński” 1931, t. 2; Tenże, *Bitwa pod Boremlem*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1963, t. 9, cz. 2.

³⁶ Tenże, *Bitwa pod Białolęką 24—25 II 1831 r.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1961, t. 7, cz. 2; Tenże, *Bitwa pod Grochowem 20—25 lutego 1831 r.*, tamże 1970, t. 16, cz. 1.

Międzyrzeczem i Rogoźnicą³⁷. Wartość tych prac jest różna, wszystkie jednak wnoszą pewien wkład do ogólnej wiedzy o powstaniu.

Zupełnie brak jest pełnego monograficznego opracowania działań korpusu gen. Giełguda. Niewiele też wiemy o korpusie S. Różyckiego. Prace Bielińskiego, Mościckiego i Frydrychowicza³⁸ dziś nie wystarczają, należałoby postulować nowe badania w tym kierunku.

W okresie rocznicowym i międzywojennym opublikowano szereg artykułów i przyczynków na tematy organizacji wojska polskiego w latach 1830/31. I tak: J. Staszewski pisał o pułku jazdy kaliskiej i poznańskiej³⁹, o jednostce poznańskiej pisał także A. Wojtkowski⁴⁰, A. Moraczewski w obszernym artykule omówił tworzenie pułków „Dzieci Warszawskich” 5 strzelców pieszych i 6 ułanów⁴¹, a K. Lewicki dał historię 5 pułku ułanów im. Zamoyskich⁴². Prace te, oparte na solidnej podstawie źródłowej, w pełni ukazują to zagadnienie. Mniej wyczerpująco została przedstawiona działalność legii litewsko-wołyńskiej przez J. Hoffmanową⁴³. Rozprawy: S. Płoskiego, S. Marcinka, B. Gembarzewskiego i nieco starsza K. Kozłowskiego⁴⁴, ogólnie ujmujące zagadnienie wojska i jego rozbudowy, nie występują problematycznie. Gembarzewski dał zresztą metryczki jednostek powstałych w czasie powstania, w których odnotował miejsce formowania, kolejnych dowódców i wyliczył miejscowości, gdzie dana jednostka stoczyła bitwy. Ponadto zebrał on i opublikował *Materiały do historii i działań pułków kaliskich*⁴⁵. Trzeba tu również odnotować pracę N. Jarugi o formacjach wojskowych akademików warszawskich, K. Zamorskiego o roli wojska w powstaniu i B. Rakowskiego o przygotowaniu kawalerii do wojny 1830—1831 r.⁴⁶

³⁷ W. Bortnowski, *Drugi korpus w powstaniu listopadowym*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1963, t. 9; J. Wojsz, *Działania grupy gen. Tomasza Lubieńskiego podczas wyprawy na Gwardię*, tamże 1969, t. 15, cz. 2; M. Kowalski, K. Zieliński, *Zwycięska bitwa oręża polskiego pod Międzyrzeczem i Rogoźnicą (29 VIII 1831 r.)*, „Rocznik Międzyrzecki” 1970, t. 2.

³⁸ K. Bieliński, *Rok 1831 w powiecie zawilejskim (święciańskim)*, Wilno 1930 oraz „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” 1933, t. 8; Tenże, *Z powstań litewskich*, „Tygodnik Ilustrowany” 1931; Tenże, *Powstanie listopadowe w Wilnie i na Wilenszczyźnie*, Wilno 1934; H. Mościcki, *Powstanie 1831 r. na Litwie. Wspomnienia uczestników 1831*; R. Frydrychowicz, *W setną rocznicę przekroczenia granicy pruskiej przez dywizję generałów Giełguda, Rolanda i Rybińskiego. Przyczynek do historii powstania listopadowego*, Pelplin 1931.

³⁹ J. Staszewski, *Pułk jazdy kaliskiej*, Kalisz 1931; Tenże, *Początki pułku jazdy poznańskiej 1831*, „Kronika Miasta Poznania” R. 8:1930, nr 4.

⁴⁰ A. Wojtkowski, *Udział Wielkopolski w powstaniu listopadowym*, „Kwartalnik Historyczny” R. 44:1930.

⁴¹ *Studia z dziejów Warszawy 1830—1831*, Warszawa 1931.

⁴² „Przegląd Kawaleryjski” R. 14:1937, nr 10.

⁴³ J. Hoffmanowa, *Legia litewsko-wołyńska 1831*, „Rocznik Wołyński” 1931, t. 2.

⁴⁴ S. Płoski, *Zarys rozbudowy wojska w okresie dyktatury Chłopickiego*, „Polska Zbrojna” R. 10:1930, nr 327; Tenże, *Historia piechoty polskiej w okresie powstań narodowych 1794—1863*, W: *Księga chwały piechoty*, Warszawa 1937; S. Marcinek, *Wojsko polskie w dobie powstania 1830—1831*, Poznań 1923; K. Kozłowski, *Wojsko polskie 1831*, Poznań 1889; B. Gembarzewski, *Rodowody pułków polskich i oddziałów równorzędnych od 1717 do r. 1831*, Warszawa 1925, wyd. 2 Londyn 1948.

⁴⁵ „Ziemia Kaliska” R. 1:1930, nr 8/9 i R. 2:1931, nr 1/3.

⁴⁶ *Studia z dziejów Warszawy*, Warszawa 1937; „Reduta” R. 3:1927, nr 22; „Przegląd Kawaleryjski” 1930, nr 11/12.

Z najnowszych prac na temat wojska powstańczego należy wymienić artykuły A. Barszczewskiej o 1 i 2 pułku „Mazurów”⁴⁷, J. Rydłowskiego⁴⁸ o organizacji nowej piechoty oraz obszerną rozprawę na temat mobilizacji w czasie powstania J. Ziółka⁴⁹, który opublikował ponadto artykuły o mobilizacji dymisjonowanych wojskowych i przebiegu organizacji szwadronu ochotników żydowskich J. Berkowicza⁵⁰.

Obszerną rozprawą o artylerii w latach 1815—1831 jest wydana niedawno praca płk. R. Łosia⁵¹. Jest ona poświęcona przede wszystkim artylerii w powstaniu listopadowym. Autor zebrał to wszystko, co dotąd na temat artylerii powiedzieli: Tokarz, Gembarzewski, Kozłowski w monografii o Bemie, Smitt i Puzyrewski, rozbudował i uzupełnił wiadomości materiałami archiwalnymi, dając całościowe opracowanie tej formacji.

Formacje rezerwowe: straż bezpieczeństwa, gwardia narodowa i gwardia ruchoma, były przedmiotem szczegółowych badań. Poświęcili im swoje prace: S. Warszawski, W. Rostocki, A. Barszczewska, Z. Mańkowski i J. Skarbek⁵². Terytorialnie prace te nie obejmują całego kraju. Warszawski, Rostocki i Mańkowski opracowali gwardię miejską i narodową Warszawy, natomiast Barszczewska pisała o gwardii ruchomej woj. kaliskiego i mazowieckiego, a Skarbek dał opracowanie gwardii ruchomej pieszej w woj. lubelskim. Całkowity brak szczegółowych opracowań dla tych formacji występuje przede wszystkim dla woj. podlaskiego, płockiego i augustowskiego.

Działalność grup partyzanckich w czasie powstania oświetlają dwa artykuły: S. Płoskiego o Zaliwskim i A. Szczęśniaka o partyzantach w Augustowskim⁵³. Nie wyczerpują one w pełni zagadnienia, do dziś niewiele wiemy o działalności mjr. Puszęta, ks. Mirskiego, „piekielnikach” ppłk. K. Geritza i „świńskich bermycach” kpt. A. Koziańskiego. Wiadomo również,

⁴⁷ A. Barszczewska, *Organizacja 1 i 2 pułku Mazurów w powstaniu listopadowym*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1964, t. 10, cz. 1; Taż, *Województwo kaliskie i mazowieckie w powstaniu listopadowym 1830—1831*, Łódź 1965 (*Wojewódzkie pułki jazdy i Nowe pułki piechoty*).

⁴⁸ J. Rydłowski, *Z dziejów organizacji i działań nowych formacji piechoty w wojnie polsko-rosyjskiej 1830—1831*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1965, t. 11, cz. 1.

⁴⁹ J. Ziółka, *Mobilizacja sił zbrojnych na lewobrzeżu Wisły 1830—31*, Lublin 1973.

⁵⁰ Tenże, *Żydowski szwadron jazdy ochotniczej w powstaniu listopadowym*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historii w Polsce” 1971, nr 4; Tenże, *Mobilizacja dymisjonowanych wojskowych w powstaniu listopadowym*, „Roczniki Humanistyczne” 1969, t. 17, z. 2.

⁵¹ R. Łoś, *Artyleria Królestwa Polskiego 1815—1831*, Warszawa 1969.

⁵² S. Warszawski, *Gwardia miejska miasta Warszawy podczas powstania listopadowego*, „Miesięcznik Żydowski” 1930, nr 1; W. Rostocki, *Gwardia narodowa warszawska 1831*; „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1963, t. 9, cz. 2; A. Barszczewska, *Straż bezpieczeństwa i gwardia ruchoma, tamże* 1968, t. 14, cz. 2; Z. Mańkowski, *Uwagi o warszawskiej gwardii narodowej*, „Annales Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej” vol. 11, 1956; J. Skarbek, *Gwardia ruchoma piesza województwa lubelskiego podczas powstania listopadowego*, „Przegląd Historyczny” 1971, t. 64, z. 4; Tenże, *Straż bezpieczeństwa województwa lubelskiego podczas powstania listopadowego*, „Roczniki Humanistyczne” 1972, t. 20 z. 2.

⁵³ S. Płoski, *Działalność Zaliwskiego w wojnie polsko-rosyjskiej 1831*, W: *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 25-lecia działalności naukowej prof. M. Handlmana*, Warszawa 1929; A. Szczęśniak, *Działania partyzanckie w Augustowskim i Płockiem w czasie wojny 1830—1831*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1961, t. 7, cz. 2.

że działały grupy partyzantów wydzielone z wojska czynnego, jak chociażby oddział kpt. Jasiuka nad Wisłą poniżej Modlina, o którym nie mamy prawie żadnej wiadomości. Sygnałem w tym zakresie jest artykuł o partyzantach w powstaniu listopadowym J. Ziółka („Rocznik Białostocki” t. XII).

Do niedawna białą plamę w naszej historiografii powstania stanowił wywiad wojskowy. Historycy dawniejsi, jak i w XX w., z wyjątkiem Tokarza, nie zwracali uwagi na to zagadnienie. Z tym większym zainteresowaniem należy odnotować rozprawę W. Białasiewicza *Wywiad polski w okresie powstania listopadowego*⁵⁴. Szkoda, że autor nie pokusił się o uzupełnienie w tym zakresie wykładu Tokarza. Możliwości takie istnieją, trzeba tylko przebadać materiały rękopiśmienne, których jest sporo do tego zagadnienia w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie, PAN w Kórniku, Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego — papiery gen. Krukowieckiego, w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Krakowie, Oddział na Wawelu — zbiory Załuskich z Siedliszowic, WAP w Łodzi i Muzeum w Łowiczu — papiery po gen. Klickim. Wiele informacji można spotkać w aktach Władz Centralnych w AGAD w Warszawie. Wykorzystanie tych materiałów dałoby możliwości wprowadzenia wielu nowych ustaleń i ocen.

Ważne znaczenie dla zagadnień wojskowych powstania ma sprawa produkcji broni, amunicji i innego sprzętu wojennego. Co prawda pisali już na te tematy tacy historycy, jak: B. Gembarzewski, R. Gerber, W. Tokarz, S. Warszawski, W. Terlecki, J. Podolski i B. Kamiński⁵⁵, ale skupiali oni swoją uwagę na Warszawie jako ośrodku przemysłu zbrojeniowego. Stosunkowo mało interesowano się staropolskim okręgiem przemysłowym pracującym dla wojny 1831 r. Nie znamy organizacji i rozmiarów produkowanej tam broni palnej i siecznej oraz możliwości rozwinięcia jej na wielką skalę.

W dotychczasowej literaturze historycznej brak jest pełnego opracowania problemu szpitalnictwa i pracy służby zdrowia w 1831 r. Trochę poświęcił temu zagadnieniu W. Miączkowski na łamach „Tygodnika Ilustrowanego”⁵⁶ oraz Sławoj Składkowski, W. Tokarz i F. Giedroyć⁵⁷. Na uwagę zatem zasługują w tym zakresie dwa artykuły J. Skarbka

⁵⁴ „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1967, t. 13, cz. 1.

⁵⁵ B. Gembarzewski, *Broń w dobie powstania listopadowego*, „Broń i Barwa” R. 5:1938; Tenże, *Wyroby platnerskie i rusznikarskie Collette’a w Warszawie*, tamże R. 5:1938, nr 1; R. Gerber, *Fabrykacja dział w powstaniu listopadowym*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1930, t. 3; W. Tokarz, *Sprawa broni i amunicji w powstaniu listopadowym*, tamże 1930, t. 3; W. Terlecki, *Mennica warszawska w dobie powstania listopadowego*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archiwalne” 1930, t. 13 (rzecz o wierceniu luf działowych w mennicy); J. Podolski, *Broń palna ręczna w powstaniach naszych*, „Broń i Barwa” R. 3:1936, nr 4; B. Kamiński, *Rzut oka na stan przemysłu metalowego w ogólności, a przemysłu wojennego w szczególności w Polsce od połowy XVIII wieku do 1931 roku*, „Przegląd Artyleryjski” 1931, t. 12.

⁵⁶ W. Miączkowski, *Służba zdrowia w wojsku polskim w 1830—1831*.

⁵⁷ Składkowski Sławoj, *Służba sanitarna w bitwie pod Grochowem 25 lutego 1831 roku*, „Lekarz Wojskowy” R. 3:1922, nr 1; Tenże, *Organizacja wojskowej służby zdrowia w chwili wybuchu powstania listopadowego i wysiłki do jej naprawy w ciągu r. 1831*, tamże R. 7:1926, t. 7, nr 2; W. Tokarz, *Wojna polsko-rosyjska 1830—1831*, Warszawa 1930; F. Giedroyć, *Lekarze cudzoziemcy w Polsce w roku 1831*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny oraz Historii Nauk Przyrodniczych” 1925, t. 2.

o szpitalnictwie warszawskim i wojskowej służbie zdrowia na Lubelszczyźnie⁵⁸.

O administracji wojskowej w czasie powstania, finansach i działaniu intendentury pisał dotąd H. Eile⁵⁹. Prace jego są mało krytyczne, autor włączył w ich treść wiele dokumentów *in extenso*, co daje im charakter wydawnictw źródłowych, w wielu wypadkach są to dziś jedyne dokumenty, jakie na ten temat się zachowały. Z najnowszych prac należy odnotować artykuł J. Ziółka⁶⁰ o magazynach żywnościowych intendentury wojskowej, częściowo uzupełniający luki w tym zakresie. Należy więc postulować szczegółowe, dogłębne i krytyczne badania tych problemów.

Białą plamą w naszej historiografii powstania jest pospolite ruszenie powołane do obrony kraju w czerwcu 1831 r.

Po II wojnie światowej sprawy militarne w badaniach nad powstaniem zeszyły na plan dalszy. Fascynowały natomiast historyków dzieje wewnętrzne powstania i problematyka lokalna.

МИЛИТАРНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В СУЩЕСТВУЮЩЕЙ ИСТОРИОГРАФИИ НОЯБРЬСКОГО ВОССТАНИЯ, И ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ ЗАДАНИЯ

Резюме

В историографии Ноябрьского восстания имеется сравнительно много трудов касающихся военных вопросов. Эта проблематика всегда привлекала историков не только польских, но также немецких и русских. Большую заинтересованность этой проблемой проявляли сами участники восстания и борьбы против царской России. Дискуссии внутри эмиграции велись именно на эти темы, а на их фоне обсуждалась возможность завоевания независимости.

Уже летом 1831 года, когда на польских землях шла борьба, Р. О. Шпацир опубликовал первую работу на тему нашего восстания с симпатией подчеркивая успехи поляков, вторая часть этого труда вышла спустя год. Кроме Шпацира Ноябрьским восстанием в Польше интересовались и писали систематически: Е. Буркхардт, А. Хундт, К. Нойфельд и Т. Унгевиттер. Итак немцы положили начало историографии нашего восстания в 1830/31 годах. Они интересовались прежде всего военными вопросами. Первыми публикациями поляков являются прежде всего работы М. Подчашиньского, И. Городыского и Р. Солтыка, появившиеся на эмиграции. По характеру это личные воспоминания. Они являются также превосходным пополнением и оп-

⁵⁸ J. Skarbek, *Szpitalnictwo warszawskie podczas powstania listopadowego*, „Rocznik Warszawski” 1970, t. 8; Tenże, *Organizacja wojskowej służby zdrowia w województwie lubelskim w roku 1830/31*, „Roczniki Humanistyczne” 1971, t. 19, z. 2.

⁵⁹ H. Eile, *Powstanie listopadowe. Finanse i administracja wojska*, Warszawa 1930; Tenże, *Administracja w wojsku Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego i powstania 1830/31*, Lwów 1930; Tenże, *Rola intendentury w wojsku powstania listopadowego*, „Przegląd Intendentury” 1930, nr 4.

⁶⁰ J. Ziółka, *Magazyny żywnościowe intendentury wojsk w powstaniu 1830/31*, „Roczniki Humanistyczne” 1972, t. 20, z. 2.

ровержением многих неточностей в работах немецких историографов. Первую критическую работу посвященную происшествиям 1830/31 годов хотя неполную написал М. Мохнацкий, а продолжил ее Л. Мерославский. В результате полемики военных деятелей на темы оперативных действий на фронте возник ряд интересных работ, опубликованных позднее В. Зверковским, а также на страницах эмиграционной прессы. Одновременно появилось много мемуаров, некоторые из них публиковались в рукописях. В первых работах, в которых дается целостное описание восстания (Баржиковски, Зверковски), преобладают прежде всего военные проблемы, которые доминировали в нашей историографии почти до второй мировой войны. Много трудов по интересующим нас проблемам было написано во время празднования столетия восстания. К самым интересным относятся работы: В. Токаржа, Б. Павловского, С. Плоского, И. Козолюбского, И. Сташевского, А. Энглерта и других, которые отмечены в статье. После второй мировой войны заинтересованность историков военными проблемами Ноябрьского восстания ослабла и отодвинулась на второй план, зато много внимания уделено таким проблемам, как: дипломатия, внутренние дела восстания, крестьянский вопрос, участие провинции в восстании и т. п.

Целью настоящей работы является подвести итог существующим до сих пор исследованиям, а также показать проблемы, которые до сих пор или не были разработаны такие, как „народное ополчение” и „действия корпуса ген. Гелгуда”, или же разработаны были недостаточно, напр. „действия военной разведки”, „фронтальной санитарной службы”. Сравнительно мало знаем о действиях партизан, производстве оружия за пределами Варшавы и военной администрации. Эти проблемы требуют дальнейшего подробного исследования.

PROBLÈMES MILITAIRES DANS L'HISTORIOGRAPHIE, JUSQU'À NOS JOURS, DE L'INSURRECTION DE NOVEMBRE ET PROPOSITIONS DE RECHERCHE

R é s u m é

Dans l'historiographie de l'insurrection de novembre, nous avons relativement beaucoup d'études concernant les problèmes militaires. Cette problématique a toujours fasciné les historiens, non seulement polonais, mais allemands et russes aussi. Les participants, eux-mêmes, de l'insurrection et de la guerre contre la Russie tsariste s'intéressaient beaucoup à ce problème. Toutes les discussions, au sein de l'émigration se déroulaient autour de ce sujet qui servait de base pour examiner les chances de libérer la Pologne de la domination ennemie.

Déjà en été 1831, quand la guerre avait lieu sur le territoire polonais, R. O. Spazier publia le premier ouvrage sur cette insurrection où il montrait, avec sympathie, les succès des Polonais. Sa deuxième partie a paru un an après. E. Burkhardt, A. Hundt, K. Neufeld et T. H. Unge-

witter s'intéressaient à l'insurrection en Pologne et écrivirent aussi des études traitant de ce problème. Ce furent donc les Allemands qui commencèrent les études historiographiques de notre insurrection de 1830/31. Ils s'intéressèrent surtout aux problèmes militaires.

Les premières publications des Polonais ce sont avant tout celles de M. Podczaszyński, J. Horodyski et R. Sołtyk qui ont été publiées à l'émigration. Elles ont le caractère de souvenirs personnels. En même temps, les publications polonaises complètent parfaitement et modifient beaucoup d'inexactitudes dans les travaux des historiens allemands. Le premier ouvrage critique sur les événements de 1830/31, bien qu'il soit incomplet, a été écrit par M. Mochnacki, et, plus tard, c'était L. Mierosławski qui a continué ce sujet. Les polémiques des militaires sur les sujets détaillés, concernant des opérations militaires au front, ont donné une série d'intéressantes études publiées plus tard par W. Zwierkowski, ou bien dans les colonnes des journaux d'émigration. En même temps, on écrivait de nombreux mémoires dont certains étaient publiés tout de suite, les autres sont restés jusqu'à présent en manuscrits. Les problèmes militaires, qui dominaient dans toute l'historiographie jusqu'à deuxième guerre mondiale, dominant aussi dans les premières tentatives d'embrasser entièrement l'insurrection (Barzykowski, Zwierkowski). On a écrit beaucoup d'ouvrages sur ces problèmes à l'occasion du centenaire de l'insurrection. Les plus intéressants travaux sont ceux de W. Tokarz, B. Pawłowski, S. Płoski, J. Kozolubski, A. Englert et d'autres, mis en évidence dans le présent article. Après la deuxième guerre mondiale l'intérêt des historiens pour problèmes militaires de l'insurrection s'est affaibli et a été relégué au second plan, par contre, on a pris en considération de tels problèmes, comme: diplomatie, organisation interne de l'insurrection, question paysanne, participation des provinces aux luttes, etc.

Le but de cette étude est de faire le point de l'état actuel des recherches et de montrer les problèmes qui jusqu'à présent n'ont pas été élaborés, comme la „levée en masse” et l' „action du corps du général Giełgud”, soit qui sont élaborés insuffisamment, comme le „fonctionnement des services militaires secrets”, le „service de la santé au front”. Nous avons relativement peu de données sur l'action des partisans, sur la production des armes hors de Varsovie et sur l'administration militaire. Autour de ces problèmes, il faudrait concentrer les suivantes recherches plus approfondies.